

Marko Medved

Teologija u Rijeci – područni studij Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu
Tizianova 15, HR-51000 Rijeka
marko.medved@net.hr

Historiografske podjele oko biskupa Antonija Santina

Izvorni znanstveni rad | Original scientific paper

UDK 262. 12 Santin, A.

Primljeno: 9. XI. 2010.

Izvadak

Mons. Antonio Santin važna je osoba istarske crkvene povijesti dvadesetoga stoljeća. Nakon petogodišnjeg riječkog episkopata, od kraja tridesetih godina četiri će desetljeća upravljati Tršćansko-koparskom biskupijom. On nije nepoznata osoba, ali su historiografi do sada o njemu najčešće pisali parcijalno. Njegov lik i djelo, osobito zbog odnosa spram Hrvata i Slovenaca tijekom razdoblja talijanskog fašizma, tema je koja do danas izaziva razne, često i oprečne, stavove historiografa. Članak donosi pregled talijanske, slovenske i hrvatske svjetovne i crkvene historiografije. Na temelju riječkog nadbiskupijskog arhiva donosi nove podatke o upravi riječkom Crkvom, prenoseći i nove historiografske spoznaje nakon otvaranja Vatikanskog arhiva 2006. godine za pontifikat Pija XI.

Sintesi

La figura di monsignor Antonio Santin è di considerevole rilevanza per la storia ecclesiastica del ventesimo secolo. Dopo i cinque anni di episcopato esercitato a Fiume, gesti la diocesi di Trieste-Capodistria fino alla metà degli anni Settanta. Pur trattandosi di un personaggio conosciuto, la sua figura è stata trattata dagli storiografi soltanto in parte. La sua figura e la sua opera sono dei punti che ancora oggi suscitano atteggiamenti diversi, e spesso antitetici, degli storiografi, specie a causa del suo rapporto con i croati e gli sloveni durante il periodo fascista. L'articolo offre un compendio della storiografia secolare ed ecclesiale italiana, slovena e croata. In base all'archivio arcivescovile di Fiume, vengono riportati nuovi dati sulla gestione della Chiesa fiumana ed esposte nuove conoscenze storiografiche apprese con l'apertura dell'Archivio Vaticano nel 2006, riguardante il pontificato di Pio XI.

Ključne riječi: Antonio Santin, Riječka biskupija, Tršćansko-koparska biskupija, fašizam, komunizam, odnarođivanje, historiografi.

Parole chiave: Antonio Santin, Diocesi di Fiume, Diocesi di Trieste e Capodistria, fascismo, comunismo, denazionalizzazione, storiografi.

Uvod

Biskup Antonio Santin u velikoj je mjeri obilježio crkvenu povijest Istre, a u manjoj mjeri i Rijeke, u dvadesetome stoljeću. Nakon petogodišnjega riječkog episkopata (od 1933. do 1938.), preuzima Tršćansko-koparsku biskupiju koju vodi sve do 1975. Preminuo je 21. ožujka 1981. u Trstu. Godine 2011. navršava se tri desetljeća od njegove smrti, pa je to prilika da analiziramo historiografski status quaestionis ovog istaknutog crkvenog čovjeka, čije djelo ne prestaje izazivati različite, pa i oprečne sudove.

Pojačan interes historiografije prema liku i djelu riječkoga i tršćansko-koparskoga biskupa Antonija Santina uočava se od početka pedesetih godina, kada ga lijevo usmjereni znanstvenici u Jugoslaviji i Italiji optužuju da tijekom episkopata u Rijeci i Trstu nije bio naklonjen Hrvatima i Slovencima, odnosno da je bio blizak Mussolinijevoj politici, koja je prema tim narodima provodila odnarođivanje. Takve su se kritike pojavile usporedno s prekidom diplomatskih odnosa Beograda i Svete Stolice, kao i sukobom Titove Jugoslavije s Italijom oko pripadnosti tršćanskoga područja. Antonio Santin je upravo u Trstu bio biskup te se ondje izdigao kao snažna figura još za vrijeme njemačke okupacije i potom kapitulacije, kada je Crkva bila jedina vlast u gradu. Zauzimanje za grad Trst kako u ratno tako i u poratno vrijeme donijelo mu je naslov *defensor civitatis*. Nakon 1945. snažno se suprotstavio jugoslavenskoj vlasti i općenito komunizmu, svrstavši se uz talijanske interese u sporovima oko državne pripadnosti Istre.

Činjenica da se i nakon pada komunizma nastavlja raspravljati o njegovoj ulozi i odgovornosti u nacionalnome pitanju govori o tome da se ocjene koje su povjesničari prema njemu upućivali tijekom komunizma ne mogu posvema pripisati ideološkoj isključivosti tadašnjih, marksizmu više ili manje bliskih, znanstvenika. Elementi te kritike i danas se javljaju kod nekih hrvatskih i slovenskih, ali i talijanskih povjesničara, unutar i izvan Crkve.

Historiografija o odnosu Crkve i talijanskoga fašizma nakon otvaranja Vatikanskih arhiva za pontifikat Pija XI. ujesen 2006. broji nova i zapažena djela. Ona pokazuju da delikatno pitanje Crkva – fašizam ne trpi pojednostavljanje. Valja ga smjestiti u kontekst složenih odnosa između Crkve i države u Italiji, koji su šest desetljeća od ujedinjenja zemlje trajno bili obilježeni poteškoćama i napetostima, a u Santinovima godinama radikalno su poboljšani s oživotvorenjem konkordata potpisanog 1929.

Razlika između Santinu priklonjenih autora i drugih, koji daju više prostora nerazjašnjenim pitanjima odnosa spram fašizma i nacionalnih problema,

traje do danas.

Život

Antonio Santin rođen je u Rovinju 9. prosinca 1895., od Giovannija i Eufemije Rossi, kao prvo od jedanaestero djece. Otac je bio pomorac i ribar, potom radnik u lokalnoj tvornici duhana zajedno sa suprugom. Antonio je pučku školu pohađao u Rovinju, a u vjerski je život uveden u rovinjskoj župnoj crkvi, bivšoj katedrali. U njemu se rađalo duhovno zvanje, ali ekonomske poteškoće nisu dopuštale roditeljima da ga upute na daljnje školovanje. Zahvaljujući intervenciji svećenika Giuseppea Rote, upisao je gimnaziju u Koprnu, gdje je ušao u sjemenište i 1915. postigao maturu. Nakon ulaska Italije u rat, obitelj Santin s mnoštvom je drugih Istrana evakuirana najprije u Mađarsku, potom u Austriju, a Antonio je poslan u mariborsko sjemenište, potom u Stičnu, gdje je zajedno sa Slovencima i Hrvatima pohađao bogoslovne studije. Tijekom ljetnih praznika odlazio je u Beč gdje je privremeno živjela njegova obitelj i gdje je mladi bogoslov pomagao u pastoralu. Gorički nadbiskup Frančišek Borgia Sedej udijelio mu je sve redove osim prezbitierata. Za svećenika ga je 1. svibnja 1918. zaređio tršćansko-koparski biskup Andrej Karlin. Mladu misu služio je 5. svibnja 1918. u Beču.

Porečko-pulski biskup Trifone Pederzolli imenovao ga je 14. svibnja 1918. župnim pomoćnikom Kavrana s prebivalištem u Mutvoranu, a u studenom 1919. premješten je u Pulu kao župni vikar. Godine 1923. postigao je doktorat na Institutu društvenih znanosti u Bergamu s temom *Antičko ropstvo i djelovanje Crkve u korist robova u prvim stoljećima* s uvodnim dijelom o obitelji. Godine 1931. imenovan je kanonikom pulskoga Kaptola, a godinu dana poslije postao je župnikom katedralne župe sv. Tome. Bio je aktivan na području pastorala mladih i bolesnika te u brizi za djecu bez roditelja.

Za riječkoga biskupa imenovan je 10. kolovoza 1933.,¹ a biskupsko redenje primio je u pulskoj katedrali 29. listopada iste godine. Glavni je zaređitelj bio porečko-pulski biskup Trifone Pederzolli, a suzaređitelji talijanski nadbiskup Zadra Doimo Munzani i tršćansko-koparski biskup Luigi Fogar.

U tridesetim godinama ostvaruju se 1929. potpisani Lateranski ugovori pa je to razdoblje nazvano "konsenzusom" između katolika i fašizma.² Talijanski je episkopat bio uvjeren kako je moguće poslužiti se fašizmom u cilju "katoličke restauracije" nakon više od pola stoljeća antiklerikalnih liberalnih

¹ *Acta Apostolicae Sedis*, 25, 1933., 372.

² Usp. Renzo De Felice, *Mussolini il duce. Gli anni del consenso 1929-1936*, Torino 1974.

vlada. U tome sklopu valja promatrati i Santinove godine u Rijeci.

Nakon prisilnog odlaska Luigija Fogara, 16. svibnja 1938. Santin je imenovan novim tršćansko-koparskim biskupom.³ Na katedri svetoga Justa ostao je vrlo dugo, sve do 1975. Nakon rata je izgubio Koparsku biskupiju te je upravljao samo onim dijelom koji je ostao u granicama Italije. U Trstu je sagradio novo sjemenište 1950., održao 1959. biskupijsku sinodu, a 1947. i 1957. velike gradske misije. Sudjelovao je na zasjedanjima Drugoga vatikanskog koncila čije je odredbe proveo u svojoj biskupiji, a potaknut Koncilom održao je 1978. zapaženo biskupijsko zborovanje *Trst – kršćani oči u oči*. Uspostavio je nekoliko novih župa i izgradio nove crkve, među kojima 1965. i veliko marijansko svetište Marije Kraljice i Majke ponad Trsta. Napisao je velik broj pastoralnih pisama i odlikovao se kao dobar propovjednik. Pavao VI. ga je 1963. imenovao nadbiskupom *ad personam*. Santin se otvoreno zauzeo da sporni istarsko-tršćanski teritorij pripadne Italiji, podržao je istarske ezule u njihovim zahtjevima te se usprotivio najprije Londonskom memorandumu, potom i Osimskom mirovnom sporazumu između Rima i Beograda.

Zahtjev za umirovljenjem podnio je Pavlu VI. 1971., ali je on prihvaćen tek 28. lipnja 1975. Preminuo je 21. ožujka 1981. i pokopan je u tršćanskoj stolnici sv. Justa.

Nepoznati riječki episkopat Antonija Santina

Današnji hrvatski i slovenski katolici ne poznaju dovoljno crkvenu povijest biskupija u kojima su živjeli tijekom talijanske uprave, a kojima su upravljali biskupi Talijani. Crkvenim upravicima talijanske nacionalnosti valja priznati mnoge zasluge u pastoralnom životu i radu. Nije ispravno ignorirati njihovo djelo jer pripadnost Katoličkoj crkvi nadilazi nacionalnu pripadnost.

Kao u susjednim višenacionalnim dijecezama (Porečko-pulskoj, Tršćansko-koparskoj, Goričkoj), i Riječka je biskupija bila sastavljena od hrvatskih, slovenskih i talijanskih vjernika. Crkvena povijest Rijeke tijekom talijanske uprave malo je poznata tema, pa je tako i s petogodišnjim episkopatom Antonija Santina u gradu svetoga Vida. Tijekom upravljanja riječkom dijeceзом od 1933. do 1938. učvrstio je biskupijske strukture: proširio i nadgradio sjemenište,⁴ pokrenuo biskupijski vjesnik,⁵ kadrovski popunio kurijalne urede

³ *Acta Apostolicae Sedis*, 30, 1938., 197.

⁴ O njegovim zaslugama u nadogradnji riječkoga sjemeništa svjedoči činjenica da su ga njegovi suradnici prozvali "Drugim osnivačem sjemeništa". Nadbiskupijski arhiv Rijeka (NAR), Zapisnici Vijeća za administrativne poslove sjemeništa, 29. studenoga 1935.

⁵ Prvi broj vjesnika *Bollettino del Clero della Diocesi di Fiume* izišao je 1. ožujka 1934.

i Stolni kaptol u koji je imenovao i slavenske kanonike, proširio biskupijske granice s nekoliko slovenskih župa,⁶ reorganizirao jedinu autohtonu riječku redovničku zajednicu Kćeri Presvetog Srca Isusova, osnovao žensku učiteljsku školu, organizirao pastoral radništva, pomagao židovskoj zajednici, strukturirao župnu katehezu, širio katolički tisak, reorganizirao riječke gradske procesije,⁷ borio se za zaštitu neradne nedjelje. Počevši od 1934., Santin je zahtijevao potpunu latinizaciju liturgije, tj. ukidanje šćaveta koji je smatrao zloporabom. Osim toga, počeo je slati talijanske svećenike u hrvatske i slovenske župe.

Usljed činjenice da je crkvena povijest Rijeke tijekom talijanske uprave ostala skoro posve nepoznata dogodilo se da je teret talijanizacije i progona hrvatskog i slovenskog klera historiografija, pozivajući se na djela Lava Čermelja, prebacila isključivo na leđa Antonija Santina. Objektivno sagledavanje njegove odgovornosti moguće je tek nakon analize stanja riječke Crkve u dvadesetim i početkom tridesetih godina, tijekom njegovih prethodnika na riječkoj katedri – Celsa Costantinija, Isidora Saina i Carla Meccihije. Može se reći da su oni, osobito prvi riječki biskup Isidoro Sain, ostali u sjeni Antonija Santina. U Hrvatskoj i Sloveniji Santin je promatran u vezi s pitanjem odnarođivanja i ulozi Katoličke crkve u tome procesu, a sve nakon pisanja Lava Čermelja i Gaetana Salveminija. Valja, međutim, naglasiti da je najveći dio talijanizacije, latinizacije i progona netalijanskoga klera počinjen u dvadesetim (u gradu Rijeci) i početkom tridesetih godina (na liburnijskoj rivijeri), dakle prije negoli je Santin sjeo na riječku katedru.⁸ To ipak ne isključuje Santina od odgovornosti, osobito glede pitanja ukidanja šćaveta, pritiska prema svećenicima radi predavanja školskoga vjeronauka na talijanskome jeziku, slanja talijanskoga klera u hrvatske i slovenske župe i općenito njegovoga odnosa prema fašizmu.

6 Dekretom Konzistorijalne Kongregacije od 28. travnja 1934. u sastav Riječke biskupije ulazi još pet župa. *Bollettino*, I/4, 1934., 1-2.

7 Dekret Antonija Santina, 21. siječnja 1935. *Bollettino*, II/2, 1935., 4.

8 O crkvenim prilikama u Riječkoj biskupiji prije dolaska Antonija Santina 1933. vidi sljedeće članke: Mile Bogović, "Riječki župnik Ivan Kukanić (1897-1924)", *Sveti Vid*, II, 1997., 222-224; isti, "Problemi oko nastajanja Riječke biskupije", *ibid.*, III, 1998., 69-87; Marko Medved, "Nastanak Riječke biskupije 1925. godine", *Croatia Christiana periodica*, XXXIII/64, 2009., 137-156; isti, "Osnivanje novih riječkih župa 1923. godine", *Časopis za povijest zapadne Hrvatske*, IV-V, 2009.-2010., 115-127.; isti, "Riječka Crkva i aneksija grada Italiji 1924. godine", *Problemi sjevernog Jadrana*, 10, 2009., 71-87; isti, "La plurinazionale diocesi di Fiume nei primi anni del fascismo", *Rivista di storia della Chiesa in Italia*, LXIV/1, 2010., 71-91; isti, "Crkvene prilike u Opatiji za vrijeme talijanske uprave", u: *Opatijske crkvene obljetnice. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Opatiji 17. i 18. studenoga 2006. godine*, ur. Goran Crnković, Opatija 2008., 67-74.

Prve kritike Lava Čermelja

Tijekom jugoslavenskoga komunizma, u nedemokratskom okružju i pod više ili manje neprijateljskim pritiscima državnih vlasti nad Crkvom, razumljivo je da su hrvatska i slovenska crkvena historiografija zazirale od suočavanja sa složenim pitanjem odnosa talijanske katoličke hijerarhije s talijanskim fašizmom. S druge strane, službena je komunistička historiografija uvelike koristila djelovanje talijanske katoličke hijerarhije na anektiranim hrvatskim i slovenskim područjima kao dokaz “vjekovne protivnosti Rima Slavenima”.

U rijetkim prilikama kada je talijanska historiografija pisala o razdoblju međuratne crkvene povijesti Rijeke jednostavno je prešućivala neriješeno nacionalno pitanje većinskoga slavenskoga dijela vjernika Riječke biskupije. Talijanski autori koji su pisali o Santinu riječkom su razdoblju posvećivali malo pažnje jer su te godine smatrali samo pripravom za važniji tršćanski episkopat. Tome je zasigurno uzrok i to da su arhivska vrela za riječki episkopat ostala preko hladnoratovske granice. Međutim, i u analizi dugog tršćanskog episkopata talijanska historiografija, registrirajući postojanje tenzija u odnosu ordinarija i slovensko-hrvatskih vjernika, nacionalnome pitanju nije posvetila dužnu pažnju. Nacionalna i ideološka podvojenost među povjesničarima dugo je vremena priječila objektivno sagledavanje Santinova skoro polustoljetnog episkopata.

Jugoslavenska je historiografija Santina analizirala isključivo kroz prizmu odnarođivanja. Drugi aspekti njegove redovite biskupske službe (pastoralne inicijative, teološka misao, briga za svećenička zvanja, pitanje upravljanja dijecezom) nisu do sada proučavani i ostali su nezabilježena. Za razliku od riječkoga episkopata, Santinova višedesetljetna služba u Trstu (1938. – 1975.) je poznata i može se o njoj čitati u više ili manje iscrpnim djelima. Talijanski autori, među kojima i povjesničari po struci, ali ne i crkveni povjesničari (koje valja razlikovati od autora bliskih i naklonjenih Crkvi, koji samim time ipak ne zaslužuju i titulu crkvenih povjesničara), detaljno su opisali cjelokupan njegov biskupski rad. Za razliku od hrvatskih i slovenskih kolega koji su preferirali proučavati isključivo njegov odnos prema fašizmu i nacionalnim pitanjima, talijanski su se autori različito odnosili prema toj problematici tijekom tršćanskog episkopata; neki su pisali i o tome, dok su drugi tu tematiku izbjegavali.

S obzirom na to da se historiografska razmimoilaženja o kojima je ovdje riječ tiču prvenstveno njegovoga odnosa spram fašizma i neriješenih nacionalnih pitanja u dijecezama kojima je upravljao, svoju ćemo pažnju usmjeriti

na potonje. Iako su još tridesetih godina napisane prve kritičke opaske na račun talijanske crkvene politike naspram Hrvata i Talijana, početak Santinu nenaklonjene historiografije započinje tek nakon svršetka Drugoga svjetskog rata. Što se tiče Jugoslavije, valja ju staviti u kontekst marksističke i antikle-rikalne, često i antihrvatske publicistike, u čemu prednjači Viktor Novak, autor poznatoga djela *Magnum crimen*.⁹ Iako autor znanstveno pristupa izvorima, njegove su nakane evidentno usmjerene na ocrnjivanje Katoličke crkve u poslijeratnim godinama. To je očito već iz same posvete knjige (“žrtvama klerofašizma”), iz pomanjkanja interesa da se povijesne činjenice problematiziraju i kontekstualiziraju te da se oslobode dnevnopolitičkog i ideološkog pritiska. Primjer je to historiografije u službi politike, militantne historiografije u pravom smislu riječi. Novak Santinu posvećuje nekoliko stranica, preuzimajući ono što je Lavo Čermelj napisao još 1936. godine.¹⁰ Radi se o namjerama propagandne prirode, pa ćemo ih ovdje ostaviti po strani.

Kada je talijanski autor Gaetano Salvemini u svome djelu *Mussolini diplomatico* iz 1952.,¹¹ u dodatku naslovljenom “Pio XI e le minoranze nazionali”, prenio Santinova pisma mons. Luigiju Fogaru i Giovanniju Sirottiju glede naučavanja školskoga vjeronauka i dekret suspenzije *a divinis* iz 1936. prema onim svećenicima koji se nisu pridržavali odredaba o latinskome litur- gijskom jeziku, Santin je protiv autora i tršćanskih dnevnika *Il Corriere di Trieste* i *Primorski dnevnik* podnio tužbu za klevetu. Vatikanski se dnevnik *Osservatore Romano* 26. srpnja 1952. kritički osvrnuo na Salveminija, a tim povodom i na prijeratnu knjigu slovenskoga autora Lava Čermelja *Life and Death Struggle of a National Minority. The Yugoslavs in Italy*.¹² U sklopu sud- skoga postupka protiv Salveminija, do kojega nije nikada došlo zbog donesene opće amnestije, Antonio Santin je započeo sa skupljanjem i strukturiranjem dokumenata. Tako je nastao Santinov privatni arhiv, koji je nakon njegove smrti najprije čuvao biskupov tajnik, a danas se nalazi u okviru tršćanskoga biskupijskoga arhiva.

Knjiga slovenskoga autora Lava Čermelja iz 1953. *Il vescovo Antonio Santin e gli sloveni e croati delle diocesi di Fiume e Trieste-Capodistria* na talijan- skome jeziku glavna je znanstveno utemeljena kritička studija o Santinovu odnosu prema fašizmu te Slovincima i Hrvatima tijekom riječkoga i tršćan-

9 Viktor Novak, *Magnum crimen: pola vijeka klerikalizma*, Zagreb 1948. Vidi posebno stranice 105–128 i 317–392.

10 Isto, 358–363.

11 Bari 1952.

12 Ljubljana 1936.

ska-koparskoga razdoblja.¹³ Autor slijedi oštru antiklerikalnu notu koja izvire u više navrata, a s obzirom na vrijeme objavljivanja uklapa se u tadašnju jugoslavensku kampanju protiv Rima i Katoličke crkve. Knjigu je na talijanskome jeziku izdao ljubljanski Inštitut za narodnostna vprašanja i bila je namijenjena talijanskoj javnosti. Povod za nju bila je prije spomenuta Santinova tužba protiv Salveminija. Čermeljovu je optužujuću knjigu u Hrvatskoj prikazao Dragovan Šepić.¹⁴

Glavne teze kritike upućene Santinu odnose se na odnos koji je imao prema Slovincima i Hrvatima, kako svećenicima tako i vjernicima. Pritom su zahtjevi za latinizacijom liturgije, odnosno ukidanjem šćaveta, predavanje školskoga vjeronauka na talijanskome jeziku, upućivanje talijanskih svećenika u slovenske i hrvatske župe predstavljali središte kritike. Uvidom u arhiv Riječke biskupije Čermelj u knjizi donosi pisma i nacрте pisama koje je Santin upućivao crkvenim i svjetovnim vlastima. Te dokumente autor je otuđio iz riječkoga biskupijskoga arhiva i do danas, unatoč pokušaja u devedesetim godinama, nije vratio.¹⁵

Čermelja možemo smatrati središnjim likom Santinu nenaklonjene historiografije. Njegova je zainteresiranost za probleme slovenske i hrvatske manjine u Italiji tijekom fašizma uzrokovana problemima koje je i sam imao s Mussolinijevim režimom. Naime, ovaj Trščanin slovenske nacionalnosti izgubio je posao nastavnika u školi, angažirao se u obrani nacionalnih prava Slovenaca, pobjegao u Sloveniju, ali je 1941. uhićen i od talijanskih vlasti osuđen na doživotni zatvor, da bi se 1944. priključio antifašističkom pokretu. Nakon rata bavio se prirodnim znanostima (bio je doktor fizike), ali je djelovao i u jugoslavenskim institutima i časopisima za međunarodnu politiku.¹⁶ Njegov opus o borbi za prava Slovenaca i Hrvata u Italiji pozamašan je.¹⁷

Kao Čermelj, i Salvemini je morao bježati pred fašizmom. Rođen je na jugu Italije, bio je antifašist, socijalist, povjesničar i plodotvoran pisac. Sa suradnicima je pokrenuo prvi antifašistički list (1925.), zbog čega ga je režim

13 Ljubljana 1953., 1-81; isti, *Sloveni e Croati in Italia tra le due guerre*, Trieste 1974., 209-216.

14 "Djelatnost biskupa A. Santina u Istri u svjetlosti dokumenata", *Historijski zbornik*, XI-XII/1958.-1959., 381-383.

15 Autoru ovog članka mons. dr. Mile Bogović, današnji gospičko-senjski biskup i donedavni profesor crkvene povijesti na Teologiji u Rijeci, priopćio je kako je još početkom devedesetih godina sudskim putem zatražio povrat od Čermelja otuđene grade, ali bez uspjeha.

16 Albert Rejec, "Čermelj, Lavo", *Primorski slovenski biografski leksikon*, III, Gorica 1976., 225-229.

17 *Sloveni e Croati tra le due guerre, Sloveni in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama*, Ljubljana – Trieste 1977.; *Il vescovo Antonio Santin e gli sloveni e croati delle diocesi di Fiume e Trieste-Capodistria*, Ljubljana 1953.; *Life and death struggle of national minority (The Yugoslavs in Italy)*, Ljubljana 1936., 1945.²; *La Minorité slave in Italie. Les Slovènes et Croates de la Marche Julienne*, Ljubljana 1938., 1945.²

progonio, pa je utočište pronašao u Francuskoj, potom u Velikoj Britaniji i napokon u Sjedinjenim Američkim Državama. Na Harvardu je predavao povijest i publicirao nekoliko djela o situaciji u fašističkoj Italiji. U Italiju se vratio tek nakon svršetka rata i nastavio sveučilišnu karijeru.¹⁸

Slovenska i hrvatska historiografija

U jugoslavenskom kontekstu pedesetih godina izrazitog neprijateljstva prema Crkvi nastalo je i djelo *Neki dokumenti o svećenstvu u Istri* hrvatskog povjesničara Danila Klena. U njemu se autor u prvome redu bavi crkvenom poviješću dvadesetih i početkom tridesetih godina na istarskom poluotoku, manje Porečko-pulskom, a više Tršćansko-koparskom biskupijom, koju je tada vodio Luigi Fogar. Iako je upravo zbog obrane slavenskih vjernika i svećenika Fogar morao odstupiti sa svoga položaja, autor biskupu ne priznaje zasluge i smatra ga bliskim fašističkom režimu. Podrobnije se ne bavi Antonijom Santinom, smještajući ga u kontekst kolaboracionizma talijanskih biskupa, među kojima ne pravi potrebne razlike s obzirom na odnos s režimom i slavenskim vjernicima, smatrajući ih sve generalno krivima.¹⁹

Sredinom sedamdesetih godina Slovenac Lojze Škerl u *Primorskom slovenskom biografskom leksikonu* daje o Antoniju Santinu opširan i vrlo uravnotežen članak. Pritom je prvenstveno zainteresiran za odnos prema Slovencima i to unutar Tršćanske biskupije, što je i razumljivo s obzirom na to da je Škerl postao Santinov vikar za slovenske vjernike. Prenosi Santinova zauzimanja za Slovence i Hrvate, donoseći opširne i uvjerljive citate njemu u prilog. Tako tršćanskome prefektu Santin 1940. piše izrazito hrabre riječi kako Slovenci žele slušati Riječ Božju na materinskom jeziku i da svaki pokušaj ograničavanja toga prava smatraju nepravdom, kršenjem prirodnoga prava na uporabu materinskog jezika i dokazom da Crkva nije pravedna majka svoj svojoj djeci te da biskup nije i njihov pastir već tiranin. Svetoj Stolici 1940. biskup piše ovo: "Upravo sam se vratio iz vizitacije brojnih slovenskih župa. Svećenstvo i narod očekuju od Crkve pomoć i utjehu. S povjerenjem su prionuli uza svoga biskupa i biskup ih neće ostaviti. Slovenci su moja djeca i ja ih moram ljubiti i dati im što s pravom žele." Za razliku od talijanskih autora, Škerl u članku ne prešućuje ni optužbe upućene biskupu, ali pritom najčešće ne izriče svoj stav, niti prosuđuje jesu li takvi sudovi opravdani. Prenoseći biskupove tvrdnje da ne

18 Njegova najznačajnija djela su: *Il partito popolare e la questione romana*, Firenze 1922.; *La sorte dell'Italia*, Roma – Firenze – Milano 1945.; *Che cos'è la cultura?*, Parma 1954.; *Lettere dall'America (1947-1949)*, Bari 1968.

19 Danilo Klen, *Neki dokumenti o svećenstvu u Istri između dva rata*, Zagreb 1955. Antonio Santin se spominje tek u nekoliko navrata (usp. 21, 44-46).

želi biti političar, već pastir svim vjernicima bez obzira na nacionalnost, Škerl postavlja, doduše retoričko, pitanje: “Kada je to prešao prag i zašao u politiku, ako sam nije bio političar?” Autor spominje da su biskupa optuživali da upućuje slovenske svećenike u Istru kako bi ih bilo manje u samom Trstu, ali se suzdržava od suda. S druge strane opisuje djelovanje slovenskih svećenika i zainteresiran je više za pastoralne uspjehe i probleme prisutnog slovenskog klera. Autor povlači paralelu između biskupova odnosa spram ideološke ugroze koja je dolazila od komunizma i odnosa spram Slovenaca, primjećujući da se često taj odnos poklapao. Sve je to kod slovenskih vjernika uzrokovalo uvjerenje da Santin nije u jednakoj mjeri i njihov biskup. Pritom naglašava epizodu iz društveno-političkog života kada se tršćanski ordinarij suprotstavio ulasku slovenskog ljevičara Dušana Hreščaka u tršćansko općinsko vijeće šezdesetih godina. “Santin je zaista vidio veliku opasnost u komunizmu, ali ga je više puta vidio samo među Slovencima i isključivo unutar slovenskih pitanja. Stoga nije čudno da oni nisu u njemu uvijek vidjeli prijatelja i saveznika. To je uvjerenje potvrđeno Santinovim zauzimanjem za istarske ezule. Sve je to unijelo dosta velik procijep i među slovenske svećenike.” Autor ističe da je biskupovo zauzimanje za razgraničenje uvijek bilo u prilog Italiji. Primjetan je Škerlov osjećaj za pastoralne probleme i život slovenskih vjernika u Tršćanskoj biskupiji nakon poslijeratnog razgraničenja. Opisuje različite koncepcije koje su vladale u Santina i slovenskih svećenika u Trstu, ali i samih svećenika međusobno (organiziranje Katoličke akcije, pitanje formacije slovenskih sjemeništaraca i bogoslova, Zbor svećenika sv. Pavla i Duhovske zajednice). Donosi glavne trenutke pastoralnog i eklezijalnog života u Trstu i slovensku participaciju u njima. “U vizitacijama je [Santin] susreo slovensku pučku pobožnost i liturgijski sklad, što mu je pomoglo da u mnogočemu objektivnije gleda na katoličku predanost Slovenaca i odanost Crkvi i njenoj vlasti.” Škerl navodi kako su odluke opće Crkve, koja je na Drugom vatikanskom koncilu uvela narodni jezik u liturgiju, riješile dotadašnje dileme. Koncilske odluke Santin provodi u svojoj biskupiji, a Slovenci dobivaju tada i biskupskoga vikara.²⁰

Kada je 2002., pod glavnim uredništvom istaknutog slovenskog crkvenog povjesničara Metoda Benedika, objavljen zbornik radova o povijesti slovenske Crkve u 20. stoljeću (*Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju*), liku i djelu biskupa Antonija Santina posvećeno je samo nekoliko rečenica. U članku Ivana Likara o povijesti Crkve u Primorskoj o Santinu se iznosi negativna ocjena,

20 Lojze Škerl, “Santin, Antonio”, *Primorski slovenski biografski leksikon*, ur. Martin Jevnikar, 13, Gorica 1987., 294–297.

proglašava ga se bliskim fašizmu, a prijespomenutog autora Lojza Škerla optužuje za odveć blag odnos iskazan u članku *Primorskog slovenskog biografskog leksikona*, sugerirajući da je tome razlog činjenica da je Škerl bio Santinov vikar za slovenske vjernike u Trstu. Osim toga, Likaru se potkrala pogreška pa je Santina proglasio prvim riječkim biskupom, anticipirajući početak njegova episkopata na godinu 1925. "Stariji svećenici iz Primorske ga se [Santina] još uvijek sjećaju i imaju o njemu različita mišljenja. Njegov biograf Alojz Škerl, biskupov vikar za Slovence, prema njemu je odveć blag što se tiče njegovoga odnosa spram Slovenaca s obje strane kasnije jugoslavensko-talijanske granice. Da je bio osoba od povjerenja talijanskih vlasti dokazuje to da je postao prvi biskup novoutemeljene Riječke biskupije godine 1925., potom nakon 13 godina tršćansko-koparski, po ukklanjanju Alojzija Fogara."²¹

Istaknuti istarski svećenik, Hrvat Božo Milanović, u svojim se memoarima na više mjesta dotaknuo Antonija Santina. Piše o njemu i kao riječkom, ali ponajviše kao tršćansko-koparskom biskupu, koji je kao takav bio i njegov ordinarij, s obzirom na to da je Milanović bio inkardiniran u tu biskupiju kojom je Santin upravljao od 1938. godine. Autor je izravan svjedok, a valja spomenuti da je prvih šest godina Santinove uprave Tršćansko-koparskom biskupijom Milanović proboravio baš u biskupovom sjedištu, Trstu. Za razliku od pohvala koje upućuje prema njegovu prethodniku Luigiju Fogaru, Milanović je prema Santinu vrlo kritičan. Zamjera mu jezičnu politiku u koparskome Sjemeništu, smjenu Zvonimira Brumnića i postavljanje prefekta Zvonimira Zamlića koji se priklonio Talijanima. Taj je Santinov čin Milanović interpretirao kao neprijateljski prema Hrvatima, uputio ordinariju spomenicu s potpisima 56 svećenika, ali je od biskupa dobio odgovor kako ga nijedna spomenica neće zadržati.²² Nakon što je opisao biskupovu nepopustljivost prema zahtjevima hrvatskih vjernika u župi Zrenj u buzetskom kotaru i njegovu naklonost zahtjevima tamošnjih Talijana, zaključuje riječima "Valjda se je bojao zamjeriti fašistima."²³ Ipak, dok spominje Santinov pretjerani talijanski nacionalizam, Milanović priznaje i biskupovu zaštitu ugroženog slovenskog i hrvatskog klera: "Ipak ne bi bilo pravedno, kad bismo odnos talijanskih biskupa prema Slavenima u Italiji sudili bez obzira na pritisak i umješavanje fašizma i na tadanje talijansko javno mnijenje. Biskup Santin je

21 Ivan Likar, "Pastoralna zgodovina Cerke na Primorskem", u: *Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju*, ur. Metod Benedik, Ljubljana 2002., 73.

22 Božo Milanović, *Istra u dvadesetom stoljeću: zabilježbe i razmišljanja o proživljenom vremenu*, I, Pazin 1992., 245.

23 Isto, 276.

uza svoj pretjerani talijanski nacionalizam imao također jednu dobru stranu: branio je odlučno crkvena prava pred fašistima i to također onda, kad je njegova obrana bila u korist hrvatskih i slovenskih svećenika i njihova djelovanja.”²⁴

“No mi smo se razočarali već kratko vrijeme nakon njegova dolaska u Trst. Najviše smo se uznemirili kad je biskup Santin odstranio iz koparskog sjemeništa jedinog ondješnjeg hrvatskog svećenika – Zvonimira Brumnića. Naše mu je svećenstvo izrazilo svoje ogorčenje u spomenici, o kojoj je već bilo govora. Tada se je naše nezadovoljstvo povećavalo i drugim činjenicama. Talijanski svećenici koji nisu znali hrvatski, bili su namještavani u hrvatske župe. Nekadanji protivnici biskupa Fogara, koji su bili izraziti protivnici Slavena, uživali su prednost. U tršćanskom kapitulatu nije mogao postati kanonikom niti jedan slovenski ili hrvatski svećenik. Nekima je naredio biskup da podučavaju vjeronauk u crkvi na talijanskom jeziku. Hrvatski i slovenski sjemeništarci u Kopru živjeli su pod posebnim pritiskom te im je međusobno razgovaranje u materinskom jeziku bilo veoma omeđeno, a u vrijeme školskih praznika nisu neko vrijeme smjeli izlaziti iz svojih župa (i tako dolaziti u doticaj s našim svećenicima) bez biskupove dozvole. (...) Zato nije čudo što je biskup Santin bio već na Rijeci odlikovan od talijanske vlade.”²⁵

Istarski svećenik i crkveni povjesničar, Hrvat Ivan Grah, o Santinu piše povoljno. Grah ne prihvaća teze o biskupovoj bliskosti s fašizmom i kritike upućene njegovoj politici spram Slavena. Štoviše, tvrdi da se Santin još kao župnik u Puli sukobio, kako s lijevom, tako i s desnom ideologijom. Za razliku od slo-

²⁴ Isto, 279.

²⁵ “Biskup Santin govorio je često, kad se radilo o jezikovnom pitanju, da je jezik samo sredstvo za spasavanje duša i da prema tomu ne treba podavati tomu veliku važnost. Na to smo mi odgovarali da se to načelo naglasuje samo onda kad je na našu štetu i da je materinski jezik ne samo najbolje sredstvo nego da imadu ljudi na nj također naravno pravo, koje mora Crkva poštivati. Kad sam jednom razgovarao s biskupom Santinom u svrhu boljeg odnosa između njega i hrvatskog i slovenskog svećenstva, nastojao sam ga uvjeriti o potrebi da namjesti u koparskom sjemeništu barem jednog hrvatskog svećenika koji uživa povjerenje ostalog našeg svećenstva. Nisam uspio kao ni drugi koji su u tu svrhu posredovali kod njega. Nakon dužeg raspravljanja ispričao se je, da je sjemenište potrebno potpore... Prijašnja je praksa dokazala da država ne bi bila obustavila sjemenišnu potporu (10-20 tisuća lira na godinu) kad bi se bilo udovoljilo našem zahtjevu, ali da je to i bilo pogibeljno, ne bismo bili smatrali takvu ispriku opravdanom. »Slovinci si – rekao mi je biskup – znadu pomoći, ali sa Hrvatima je drukčije...« Tu sam izjavu shvatio tako, da treba prema Slovincima imati više obzira nego li prema Hrvatima, jer su oni bili u biskupiji jači po broju ljudi i svećenika. S takvom se mišlju dakako mi nismo slagali, jer naravna prava nisu ovisna ni od jačine ni od političke potlačenosti. Na koncu razgovora preporučio sam biskupu Santinu, neka ne šalje u hrvatske župe one talijanske svećenike koji ne znaju hrvatski. Na to mi je on odgovorio: »Ja ću poslati u hrvatske župe talijanske svećenike, koji ne znaju ništa hrvatski!« »A zašto?« upitao sam ga. »Zato da nauče!« »A kako će propovijedati?« »Dosta je da nešto pročitaju, makar malo!« - Prema tomu su hrvatske župe imale služiti talijanskim svećenicima kao škola za učenje hrvatskog jezika. (...) Kad je Mussolini došao u Trst te je posjetio staru kršćansku katedralu Sv. Jušta (dne 19. IX. 1938.), dočekaio ga je biskup Santin na vratima i pozdravio u ime svećenstva. Mussolini mu je rekao »Ja sam Vas cijenio kao riječkog biskupa, a nadam se da ću Vas moći cijeniti (*apprezzare*) također kao tršćanskog biskupa.«” Isto, 277-278.

venskih autora, Grah ne spominje kompleksan biskupov odnos sa slovenskim svećenicima i vjernicima prije, tijekom i nakon rata, kako u Rijeci tako u Trstu, dotičući samo pitanje školskoga vjeronauka. Santinovu jezičnu politiku ocjenjuje pozitivno. Prenoseći činjenicu da je iz bogoslužja potisnuo šćavet, stavlja u prvi plan da je to učinio s odobrenjem Rimske kurije, a u više navrata spominje kako je propovijedao na slovenskom i hrvatskom jeziku te da je u sjemenišnom odgoju poticao višejezičnost. Autor ne spominje optužbe o slanju talijanskih svećenika u hrvatske i slovenske župe, niti piše o teškoj jezičnoj situaciji u koparskome Sjemeništu, kojemu je Milanović posvetio velik prostor naglašavajući Santinovu odgovornost. Čini se da je svoj rad Grah temeljio u većoj mjeri na Škerlovom članku, ali bez prenošenja kritičkih tonova slovenskoga autora i nadopunjujući ga novijom talijanskom bibliografijom. U članku o Antoniju Santinu u *Istarskoj enciklopediji* Ivan Grah između ostaloga piše: "Kao pulski kapelan i župnik sukobio se najprije s marksističkom i socijalističkom ideologijom, a poslije s fašističkim totalitarizmom. (...) S odobrenjem Kongregacije, iz bogoslužja je kao zloporabu potisnuo šćavet, odnosno zabranio je moljenje i pjevanje nekih dijelova mise i drugih pučkih pobožnosti na hrvatskome i slovenskom jeziku, te uveo latinski jezik. Sukobio se sa svećenicima koji nisu htjeli preuzeti školski talijanski vjeronauk. Tršćansku i Koparsku biskupiju s trojezičnim stanovništvom, koja se onda protezala od Postojne do srednje Istre, preuzeo je nakon što su fašističke vlasti uklonile biskupa Alojzija Fogara. U dvojezičnim je župama redovito propovijedao talijanski i hrvatski, odnosno slovenski, te je i nakon ultimativne zabrane vlasti 1940., od svećenika zahtijevao da se drže istih načela, a napadane je branio. Također je naredio da u koparskoj sjemenišnoj gimnaziji svi učenici uče hrvatski i slovenski jezik. U ratnim je godinama prosvjedovao protiv uhićenja i progona Hrvata i Slovenaca te pomagao zatočenima. Prvi je obišao sve župe i istarska popaljena sela nakon njemačke okupacije Istre 1943. Poslije je često intervenirao u obrani nevinih i nezaštićenih. U svibnju 1945. posredovao je kod njemačkog zapovjednika u Trstu da poštedi grad od miniranja i ugovorio susret s partizanskim časnikom u sakristiji sv. Justa radi mirne predaje vlasti. U poratnim se godinama kao Talijan zauzimao da Julijska Venecija ostane u sastavu Italije. Bio je vrstan govornik i pisac mnogih pastirskih pisama te više knjiga i autobiografskih djela. (...)”²⁶

Recentni radovi slovenskih svjetovnih povjesničara Egona Pelikana i Borisa Gombača o Santinu pišu u sklopu razmatranja o položaju Slovenaca u

²⁶ Ivan Grah, "Santin, Antonio", u: *Istarska enciklopedija*, ur. Miroslav Bertoša i Robert Matijašić, Zagreb 2005., 713-714.

Italiji u međuraću. Pritom njegovo djelovanje promatraju kao protivno nacionalnim pravima Slovenaca i Hrvata. Ne analiziraju sve aspekte biskupove službe, već isključivo ono što je u kontekstu ograničavanja nacionalnih prava Slovenaca. Autori se koriste i vrelima državnih arhiva, ali ne uzimajući u obzir djela nastala među Santinu naklonjenim autorima. Od talijanskih autora citiraju isključivo one bliske antifašističkim krugovima.²⁷

Podvojenost unutar talijanske historiografije

Biskupu Santinu naklonjeni autori žive i rade u Veneciji i Julijskoj krajini, najčešće u Trstu. Najznačajniji tršćanski autor povezan uz Santinovo ime danas je svakako Sergio Galimberti. On je laik, kemičar i zauzeti katolik, dakle po struci nije povjesničar. Vrijednost i snaga njegovih radova o biskupu Santinu nalazi se u činjenici da je na raspolaganju imao arhivska vrela prije spomenutog privatnog arhiva tršćanskoga biskupa.²⁸ U njegovome opusu nekoliko je knjiga u kojima piše o pomaganju Židovima, biskupovoj solidarnosti prema raznim kategorijama ugroženih osoba, a posebna je vrijednost obilno djelo *Santin. Testimonianze dall'archivio privato*. U njemu se u prvome dijelu tematski analizira arhivske spise biskupova privatnog arhiva (odnosi s fašizmom, zauzimanja za Židove, intervencije u korist Slavena, logori za Slavene, odnos s partizanima, jugoslavenska okupacija Trsta, *fobje* i jugoslavenški zatvori, egzil, agresija na biskupa, vjerski progon, korištenje materinskog jezika u crkvi, odnos između Talijana i Slavena, komunizam, saveznička uprava, Slobodni teritorij Trsta, istočna granica), a u drugome dijelu donosi izbor dokumenata (1943. – 1954.; 1958.; 1978.). Na temelju građe iz istoga arhiva izdao je i posebnu knjigu u kojoj progovara isključivo o Santinu kao “solidarnom biskupu” analizirajući njegovu djelatnu pomoć tijekom rata i poraća raznim grupama (evakuacija slavenskoga stanovništva, logori, Papinsko vijeće za pomoć, papine pučke kuhinje, pravna pomoć i pomoć pri zapošljavanju, vijeće za siročad, pomoć ezulima, pomoć kleru, pomoć biskupijama Poreč-Pula, Rijeka, Zadar, Gorica). Međutim, Galimberti nije povjesničar i, unatoč hvalevrijednom radu na arhivskoj građi, događaji i činjenice u njego-

²⁷ Boris Gombač, “Tržaško-koprska škofija in Slovenci v času škofa Antona Santina”, *Acta Histriae*, 9/1, 2001., 257-270.; Egon Pelikan, “Slovenska in hrvaška duhovščina v Tržaško-koprski škofiji med obema vojnama”, *ibid.*, 245-256.; isti, *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom*, Ljubljana 2002.; isti, “Slovinci v Julijski krajini in cerkevna oblast v času med obema vojnama”, *Acta Histriae*, 11/2, 2003., 41-56.

²⁸ Sergio Galimberti, *Santin. Testimonianze dall'archivio privato*, Trieste 1996.; isti, “Antonio Santin attraverso le carte del suo archivio privato”, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, XLV (nuova serie), 1997., 661-673.; isti, *Santin un vescovo solidale. Testimonianze dall'archivio privato*, Trieste 2000.; isti, *La Chiesa, Santin e gli ebrei a Trieste*, Trieste 2001.; isti, *Antonio Santin: un vescovo del Concilio Vaticano Secondo*, Trieste 2004.

vim radovima nisu stavljeni u kontekst opće povijesti Crkve, biskupova stajališta ne vrednuju se u odnosu na ostatak episkopata i samu Svetu Stolicu i ne suočava se s kritikama koje su biskupu uputili njemu protivni autori. Galimberti se ne suočava s drugim izvorima, niti problematizira pitanja, zadovoljavajući se prenošenjem citata iz arhivskoga gradiva. Njegov je rad vrijedan, ali ipak ne može dati definitivnu sliku o liku i djelu Antonija Santina. Unatoč tome, činjenica da nam prenosi više ili manje intaktnu arhivsku građu daje budućim istraživačima na uvid originalne spise i omogućuje povjesničarima daljnja istraživanja.

Uz Galimbertija, nezaobilazan je tršćanski autor Ettore Malnati, svećenik i Santinov tajnik.²⁹ Njegov je opus manji, u prvom redu eklezijalno-pastoralni. Piše isključivo o tršćanskome episkopatu, a objavio je knjigu o Santinu na Drugom vatikanskom koncilu i, u suradnji s Galimbertijem, Santinove pastoralne poslanice tijekom tršćanskoga razdoblja. Piše o njegovim pastoralnim inicijativama, o brizi za duhovna zvanja, o gradskim misijama, biskupijskoj sinodi, o Koncilu i primjeni koncilskih odredaba u Tršćanskoj biskupiji, podizanju marijanskog svetišta na Monte Grisi, o kući duhovnih vježbi "Blaženstva", ekumenizmu i Santinovima odnosima s drugim vjerskim zajednicama. Sažimljući Santinov episkopat definira ga spojem "proroštva i tradicije". Vrijednost njegovih radova jest u tome što nudi izvor za proučavanje biskupove teološke misli i pastoralnih briga, što posve nedostaje onima koji se zaustavljaju na Santinovu odnosu prema nacionalnim pitanjima. No, autor se suzdržava u promišljanju nad ključnim pitanjima i problemima odnosa spram fašizma i višenacionalnosti biskupija kojima je Santin upravljao, prepuštajući se katkada apologetici.

Prije pojavljivanja Galimbertijevih i Malnatijevih djela, o Santinu je pisao Guido Botteri. On je još sredinom šezdesetih uredio knjigu Santinovih intervenata tijekom njemačke okupacije Trsta, a 1992. je objavio skromnu, ali prilično kvalitetnu Santinovu biografiju.³⁰

Valja spomenuti i Pietra Zovatta, koji je pisao o Santinovu djelovanju tijekom Drugoga svjetskog rata, osobito glede pomaganja progonjenim Židovima.³¹

²⁹ Ettore Malnati, *Antonio Santin. Un vescovo tra profezia e tradizione (1938-1975)*, Trieste 2001.; isti, *Antonio Santin. Preparare e condividere l'avventura del Concilio*, Trieste 2002., 2003.²; isti – Sergio Galimberti (ur.), *Antonio Santin. Lettere pastorali 1939-1975*, Trieste 2006. Jedna od posljednjih Malnatijevih inicijativa bila je izložba iz prosinca 2006. "Antonio Santin. Biskup za ljude", ostvarena u suradnji s gradskim vlastima Trsta.

³⁰ Guido Botteri, *Trieste: 1943-1945. Antonio Santin, scritti, discorsi, appunti, lettere presentate*, Udine 1963.; isti, *Antonio Santin*, Pordenone 1992.

³¹ Pietro Zovatto, *Il vescovo Santin e il razzismo nazifascista a Trieste 1938-1945*, Trieste 1977.

No, razmimoilaženja ne slijede (niti bi morala slijediti) liniju nacionalne pripadnosti. U Trstu djeluje *Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli – Venezia Giulia* (Institut za povijest pokreta za oslobođenje Furlanije i Julijske krajine) koji izdaje i svoje časopise. Pogrešno bi bilo, kao što se često činilo, te istraživače olako smjestiti u Crkvi nenaklonjena stremljenja. Radi se o autorima različitih i kompleksnih strujanja.

Pitanje odnosa katoličke hijerarhije Tršćansko-koparske biskupije prema pitanju odnarođivanja i, šire, talijanskom fašizmu, možda je najopširnije analizirao Franco Belci. Pritom svoju pažnju ne usmjeruje na Santina, već na dvadesete i prvu polovicu tridesetih godina, odnosno na episkopate Angela Bartolomasija (1920. – 1924.) i Luigija Fogara (1924. – 1936.).³²

U publikacijama spomenutog tršćanskog antifašističkog instituta o Santinu i problematici odnosa Crkve i fašizma u nekoliko je navrata pisao i Giovanni Miccoli.³³ Riječ je o povjesničaru koji živi i radi u Trstu gdje je sveučilišni profesor povijesti kršćanstva, a svoj interes prema vjeri i katoličanstvu nije suzio na povijesne teme jer objavljuje tekstove i o aktualnim pitanjima vjere i Crkve.³⁴ Uvažen je autor na talijanskoj i europskoj razini zbog objavljenih radova o grgurovskoj reformi 11. stoljeća, svetome Franji Asiškome i Piju XII.³⁵ Iako je bio meta kritike i polemike tršćanskih crkvenih krugova, autora citiraju glavne do sada objavljene studije crkvenih povjesničara o odnosu Katoličke crkve i fašizma. Poznati crkveni povjesničar Giacomo Martina tvrdi o njemu da “slijedi samostalan i inteligentno kritičan put”.³⁶ Miccoli, kao i Belci, govori o suradnji ili čak “savezništvu” između Crkve u Italiji i fašizma, do kojega je došlo i koje se održalo u anti-komunističkom ključu. I kada analiziraju ozbiljne probleme, koji su u nekim slučajevima doveli i do smjenjivanja biskupa, Miccoli i Belci ne priznaju da se radilo o sukobima, već prije o “kontrapozicioniranju”. Santinovo imenovanje najprije u Rijeci, a potom u Trstu, Miccoli stavlja u kontekst imenovanja biskupskih kandidata čiji je talijanski patriotizam bio garancija, kako

32 Franco Belci, “La Chiesa di fronte alla politica di snazionalizzazione nella diocesi di Trieste: le contraddizioni di un’alleanza”, *Italia Contemporanea*, Trieste, 1, 1978., 25–56.

33 Giovanni Miccoli, “La Chiesa di fronte alla politica di snazionalizzazione”, *Bollettino dell’Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia*, IV/2-3, 1976., 28–31; isti, *I dilemmi e i silenzi di Pio XII*, Milano 2000.

34 Isti, *In difesa della fede. La Chiesa di Giovanni Paolo II e Benedetto XVI*, Milano 2007.; isti, *Fra mito della cristianità e secolarizzazione. Studi sul rapporto Chiesa-società nell’età contemporanea*, Casale Moferrato 1985.

35 Isti, *Chiesa gregoriana. Ricerche sulla Riforma del secolo XI*, Roma 1999.; isti, *Francesco d’Assisi. Realtà e memoria di un’esperienza cristiana*, Torino 1991.

36 Giacomo Martina, *Storia della Chiesa da Lutero ai giorni nostri*, 4, Brescia 1995., 243.

za Vladu tako i za Svetu Stolicu, da u graničnim istočnim talijanskim dijece-zama neće doći do pogoršanja odnosa između Crkve i države.³⁷

Otvaranje Vatikanskog arhiva za pontifikat Pija XI. (1922. – 1939.)

Historiografija o odnosu Crkve i talijanskoga fašizma broji nova i zapažena djela nakon otvaranja Vatikanskog arhiva za pontifikat Pija XI. 2006. godine. Ona pokazuju da delikatno pitanje Crkva – fašizam ne trpi pojednostavlji-vanje i da ga valja smjestiti u kontekst odnosa između Crkve i države u Italiji, koji su se nakon šest desetljeća poteškoća i napetosti u Santinovim godinama radikalno poboljšali s oživotvorenjem Lateranskih ugovora potpisanih 1929.

Giovanni Sale, isusovac, crkveni povjesničar, profesor na Papinskom sveučilištu Gregoriana, izdao je do sada nekoliko zapaženih djela na temelju istraživanja u dva središnja crkvena arhiva, Vatikanskog tajnog arhiva i arhiva časopisa *Civiltà Cattolica*, publikacije njegove matične Družbe Isusove, koja je od druge polovice 19. stoljeća pa do danas objavljivala članke, odnosno stavove koji su redovito odražavali prosudbe Državnoga tajništva Svete Stolice.³⁸ Saleov doprinos očituje se u tome da je pokazao kako katolici po kulturi i mentalitetu nisu bili pripravnici na izazove moderniteta i osobito na vrijednosti demokracije. Pokazao je kako je Mussolini uspio politikom “mrkve i batine” iskoristiti Crkvu u Italiji, neutralizirati njezinu veliku društvenu prisutnost preko Katoličke akcije i političke stranke Narodnjaka, reduciravši je, kako on kaže, “na aparat moći”. Talijanski je episkopat, nakon 60 godina anti-klerikalnih talijanskih vlada, smatrao da mu se s Mussolinijevom vladavinom nudi mogućnost katoličke obnove. Sale piše kako nesposobnost katoličke hijerarhije i Rimske kurije da ispravno sagledaju novu situaciju i opasnosti valja pripisati još svježoj borbi protiv modernizma unutar Katoličke crkve, uslijed koje nisu na biskupske položaje došli najbolji kandidati. Isto tako, pokazao je kako u odnosu Svete Stolice prema fašizmu valja razlikovati etape i valja uočiti razne, ponekad i suprotstavljene, politike unutar same Svete Stolice. Te razne faze treba sagledavati u proklamiranoj Mussolinijevoj politici približavanja Crkvi i širokogrudnog rješavanja otvorenih pitanja, dok je zauzvrat država tražila raspuštanje katoličke stranke Partito Popolare Italiano.

³⁷ Giovanni Miccoli, “A proposito di mons. Santin”, *Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia*, II/1, 1974., 25-27; isti, “La Chiesa di fronte alla politica di snazionalizzazione”, *ibid.*, IV/2-3, 1976., 30.

³⁸ Giovanni Sale, *Hitler, la Santa Sede e gli ebrei. Con documenti dell'Archivio Segreto Vaticano*, Milano 2004.; isti, *Popolari e destra cattolica al tempo di Benedetto XV 1919-1922*, Milano 2006.; isti, *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, Milano 2005.-2007.

Iz recentnije historiografije spomenimo talijansku povjesničarku Luciju Ceci³⁹ koja u *Il papa non deve parlare. Chiesa, fascismo e guerra d’Etiopia*, objavljenom 2010., temeljito analizira odnos talijanske katoličke hijerarhije i Svete Stolice prema Mussolinijevoj vojnoj kampanji u Africi u drugoj polovici tridesetih godina. Pritom iz arhivskih vrela Vatikanskog arhiva rekonstruirala povijest odnosa Crkve i talijanske vlade Benita Mussolinija glede talijansko-etioopskog sukoba. Iako ovo nije mjesto da se o tome podrobnije razlaže, spomenimo da je Ceci pronašla zapažen memorandum koji je Piju XI. pripremio vatikanski dužnosnik Domenico Tardini i u kojem vrlo kritički analizira tragičnu politiku talijanske vlade, ne štedeći talijanski episkopat od kritika da se nije uspio othrvati nametnutoj ratnoj propagandi režima. U posvemašnjoj kritici talijanskih biskupa, koji su u većini prihvatili ponuđeni model od vlade po kojemu je talijanska vojna kampanja u Etiopiji bila pitanje civilizacije i ujedno širenje kršćanstva, Ceci stavlja Santina u pozitivan kontekst. Autorica tadašnjemu riječkom biskupu priznaje zaslugu da, u posvemašnjoj domoljubnoj retorici koju je dijelio s ostatkom talijanskog katoličkog episkopata, domovinu i domoljublje ipak nije vezao uz fašizam i Ducea.

Talijanski povjesničar Mario Casella pronašao je dokaze o objektivnosti državnih vlasti prema biskupskom imenovanju Antonija Santina. Iz još nepotpunog arhivskog istraživanja proizlaze rezerve ili protivljenje nekih državnih tijela (ministarstva unutarnjih ili vanjskih poslova, pravde i bogoslužja) na temelju kojih su se vodila dodatna provjeravanja kandidata za episkopat ili im se otvoreno protivilo. Među 210 slučajeva koje autor analizira, kod 35 biskupa je uočen takav “suspektan” odnos državnih tijela, a među njima autor navodi i ime Antonija Santina.⁴⁰

Kao što ispravno prosuđuje tršćanski povjesničar Giovanni Miccoli, nije prvenstvena zadaća povijesne znanosti određivati i raspravljati što je trebalo učiniti te je li se moglo ili je trebalo činiti bolje. Istodobno autor tvrdi: “Mons. Santin je u poraću osudio fojbe i deportacije počinjene od *Slava*. Može se reći da je to ulazilo u njegovu zadaću pastira biskupije. Ali ne može se ne primijetiti njegova teška šutnja glede nasilja, represije i sistematskog progona koje su fašisti i talijanski nacionalisti dvadeset godina činili na hrvatskim i sloven-

39 Lucia Ceci predaje suvremenu povijest na rimskome sveučilištu Tor Vergata. Objavila je brojne eseje o životu Crkve u Italiji, Latinskoj Americi i Istočnoj Africi. Zadnjih godina bavila se odnosom katolika i talijansko-etioopskog rata. Objavila je: *La teologia della liberazione in America*, Milano 1999.; *Il vessillo e la croce. Colonialismo, missioni cattoliche e islam in Somalia*, Roma 2006.; (ur. L. Ceci – L. Defonti) *Chiesa, laicità e vita civile*, Roma 2005.; *La Resistenza dei militari*, Roma 2006.

40 Mario Casella, “Per una storia dei rapporti tra il fascismo e i vescovi italiani (1929-1943)”, *Ricerche di storia sociale e religiosa*, n. s., 36/71, 2007., 7-68; 36/72, 133-193.

skim područjima Istre i Krasa. (...) Nije uočio potrebu da Crkvu i katolike učini elementom oporbe, protesta i kritike prema takvim mjerama.”⁴¹

Umjesto zaključka

Biskup Antonio Santin istaknuta je osoba istarske crkvene povijesti dvadesetoga stoljeća. Nakon petogodišnjeg riječkog episkopata, od kraja tridesetih godina četiri će desetljeća upravljati Tršćansko-koparskom biskupijom. Valja vrednovati njegovo unutarcrkveno i društveno djelovanje, ali treba biti spreman i na kritičko promatranje njegova dugog episkopata u vrlo složenim okolnostima. Današnji hrvatski i slovenski katolici ne poznaju dovoljno crkvenu povijest biskupija u kojima su živjeli tijekom talijanske uprave, a kojima su upravljali biskupi Talijani. Crkvenim upravnicima talijanske nacionalnosti valja priznati mnoge zasluge u pastoralnom životu i radu. Nije ispravno ignorirati njihovo djelo jer pripadnost Katoličkoj crkvi nadilazi nacionalnu pripadnost.

Santin nije nepoznata osoba, ali su historioografi o njemu do sada najčešće pisali parcijalno te uvjetovani nacionalnom ili ideološkom pripadnošću. Takve bi podjele trebalo nadvladati. Objektivna historiografska prosudba lika i djela biskupa Antonija Santina morala bi poštivati neke preduvjete i obveze. Za pisanje crkvene povijesti Istre i Rijeke prve polovice dvadesetog stoljeća imperativ je poznavanje triju jezika: hrvatskog, talijanskog i slovenskog. Samo se na taj način povjesničar može koristiti svim dostupnim izvorima, objavljenim i neobjavljenim. Trojezična komplementarnost neophodan je preduvjet za rekonstrukciju povijesti toga razdoblja.

Nakon otvaranja Vatikanskog arhiva za pontifikat Pija XI. 2006., historiografija o odnosu Crkve i talijanskoga fašizma broji nova i zapažena djela, ali u hrvatskoj i slovenskoj znanstvenoj javnosti ona ne nailazi na dužno zanimanje. Ta djela pokazuju da delikatno pitanje Crkva – fašizam ne trpi pojednostavljanja i da ga valja smjestiti u kontekst odnosa Crkve i države u Italiji, koji su se nakon šest desetljeća poteškoća i napetosti u Santinovim godinama radikalno poboljšali s ostvarivanjem konkordata. Valja imati na umu da se u to vrijeme Crkva u Italiji smatrala narodnom religijom, da je često nekritički odobravalala talijanski nacionalizam, ne samo na anektiranim područjima Hrvatske i Slovenije, već i oko rata u Africi. Sve to u uvjerenju da je uz pomoć fašizma moguće izvesti katoličku obnovu, nakon što je sve od ujedinjenja Italije

⁴¹ Miccoli, "A proposito di mons. Santin", 27.

vladao liberalizam i antiklerikalizam. Vrednovanje Santinove uloge svakako valja smjestiti u kontekst novih sudova koje crkveni i svjetovni povjesničari, više ili manje složno, daju o tadašnjem talijanskom episkopatu.

Osim toga, neophodno je da svjetovni povjesničari poznaju crkvenu povijest, da su upoznati s literaturom i novim spoznajama na tome području, te da uzimaju u obzir i teološko-pastoralnu misao Antonija Santina.

Glede Santinova odnosa s fašizmom valja napomenuti da je progon slavenkog svećenstva i prisilna talijanizacija djelo tadašnjega režima, a ne crkvenih upravnika. Crkvene su se vlasti prema tome pitanju ponašale različito, a nemalo su puta nastojale štititi svoje svećenike Hrvate i Slovence. U slučaju Santina, ali i drugih biskupa ovih višenacionalnih biskupija, valja uvijek prije svega razborito razlučiti slobodne odluke crkvenih vlasti od odluka administrativnih državnih (ili vojnih) vlasti. U nekim će se slučajevima naići na utjecaj fašizma na Crkvu, ali pritom svakako treba naglasiti da katolička hijerarhija nije zahtijevala, a još manje poticala, državnu vlast na nepravedne postupke prema slavenkom stanovništvu, kao što je tvrdila komunistička historiografija.

Osim toga, treba imati na umu da je pred komunističkom ugrozom prije Drugog svjetskog rata, tijekom rata i u poraću velik dio talijanske Crkve smatrao kako je nužno poduprti one snage koje mu se protive. S obzirom na to da je tijekom rata i u desetljećima nakon njega komunistička prijetnja tršćanskoj biskupiji dolazila ponajviše od strane Slovenaca, biskup Santin često je poistovjećivao slavenstvo i komunizam. U djelima nastalim tijekom komunizma u Jugoslaviji, osobito u pedesetim godinama, nije bilo moguće objektivno sagledati odnos Crkve spram komunizma. Ne mogavši prihvatiti da je Crkva u ateističkom komunizmu vidjela jasnog neprijatelja, kako u međuraću tako i u poraću, marksizmu bliski povjesničari promatrali su Crkvu isključivo kroz prizmu državnoga neprijatelja. Jugoslavenski (hrvatski i slovenski) autori nisu rabili talijansku literaturu koja je zastupala Santinu povoljnije sudove, tako da su dvije suprotstavljene historiografije, jezično i ideološki kontrapozicionirane, dočekale kraj komunizma. Valja koristiti izvore svih triju naroda (hrvatske, slovenske i talijanske), svjetovne i crkvene autore i vrela, nastojeći sve podvrgnuti kritici.

Glavni presjek crkvene povijesti Slovenije pogrešno smatra Santina prvim riječkim biskupom, anticipirajući početak njegova episkopata na 1925. godinu. Time se potvrđuje potreba za boljom međusobnom suradnjom povjesničara triju naroda, osobito u proučavanju međuratnih godina,

zbog činjenice da su se tijekom talijanske uprave katolici Hrvati, Slovenci i Talijani zajedno nalazili unutar višenacionalnih biskupija (Riječke, Porečkopulske, Tršćansko-koparske, Goričke) kojima su upravljali biskupi Talijani.

Nadalje, suočavajući se danas s jugoslavenskom historiografijom o Santinu, treba imati na umu da je kontekst pedesetih godina, u kojima je većina tih djela izdana, obilježen zaoštavanjem jugoslavenske politike spram Italije i Svete Stolice. Ta se djela pojavljuju usporedno s prekidom diplomatskih odnosa između Beograda i Svete Stolice i dok je Titova Jugoslavija bila u sukobu s Italijom oko pripadnosti tršćanskoga područja. Vrijeme je da se napusti militantnost one historiografije koja često postaje instrumentom politike. Njezina je najčešća zabluda promatranje druge zajednice kao neprijatelja. Na taj se način sve analizira kroz odnos mi – oni, a stvarnost se pogrešno pojednostavljuje.

Uočava se razlika između Santinu priklonjenih autora i drugih, koji daju više prostora nerazjašnjenim pitanjima odnosa spram fašizma i nacionalnih problema. Crkvenom se povjesničaru ne smije dogoditi da činjenice i argumente koje prenose Crkvi neskloni, možda i neprijateljski raspoloženi autori, eliminira čim uoči ideološku pozadinu autora. Argumente treba problematizirati i podvrgnuti ih objektivnom sagledavanju. Pritom valja reći da neki elementi te kritike nipošto nisu bezrazložni. Onaj, bio on svjetovni ili crkveni povjesničar, koji želi dati potpun i što objektivniji sud o Santinu, ne smije izbjegavati ulaženje u delikatno i kompleksno pitanje odnosa talijanske katoličke hijerarhije i fašizma, odnosno odnarođivanja Hrvata i Slovenaca.

Historiografija o biskupu Santinu otvara i pitanje odnosa svjetovnog povjesničara prema Crkvi i crkvenoj povijesti, ali propituje ulogu i položaj crkvenoga povjesničara spram Crkve i hijerarhije. O zadaći i ulozi crkvenoga povjesničara i općenito odnosa svjetovnog i crkvenog proučavanja povijesti Crkve, navedimo riječi 2009. preminulog crkvenog povjesničara Rogera Auberta. On je još 1963. simboličkim govorom rekao: “Kao što ne postoje dvije vrste matematike, jedna koja bi bila kršćanska a druga nekršćanska, tako ne možemo imati ni dvije vrste crkvene povijesti, jedna koja je nadahnuta teologijom i druga koja to nije.”⁴²

Zadaća je povjesničara da kritički objasni prošlost. Postideološkim mirom nakon pada komunizma i ozračjem europske suradnje triju naroda,

⁴² Roger Aubert, “Introduction générale” u: *Nouvelle histoire de l'Église*, ur. L. J. Rogier, R. Aubert, M. D. Knowles, I, Paris 1963., 7.

Hrvata, Slovenaca i Talijana, ne samo da su nastali pogodni uvjeti za objektivno pisanje historiografa, već raste i obveza na mirno “čišćenje memorije”. Uloga povjesničara, svjetovnih i crkvenih, trebala bi biti nezaobilazna i vrlo vrijedna, jer može pomoći kulturalnom rastu i razvoju zajednice, kako društvene tako i crkvene.

Sažetak

Počevši od pedesetih godina, neki su, osobito lijevo usmjereni historiografi, počeli optuživati Antonija Santina da je tijekom episkopata u Rijeci i Trstu bio odveć blizak Mussolinijevoj vladi te da ga se stoga može dijelom smatrati odgovornim za odnarođivanje Hrvata i Slovenaca. Neki elementi te kritike i danas se ponavljaju kod hrvatskih i slovenskih svjetovnih i crkvenih povjesničara. Članak donosi pregled talijanske, slovenske i hrvatske svjetovne i crkvene historiografije. Na temelju riječkog nadbiskupijskog arhiva članak donosi nove podatke o upravi riječkom Crkvom te prenosi nove historiografske spoznaje nakon otvaranja Vatikanskog arhiva za pontifikat Pija XI. 2006. godine. U slučaju Santina, ali i drugih biskupa višenacionalnih biskupija na našim prostorima, valja razborito razlučiti slobodne odluke crkvenih vlasti od odluka administrativnih državnih (ili vojnih) vlasti. U nekim će se slučajevima naići na utjecaj fašizma na Crkvu, ali pritom svakako treba naglasiti da katolička hijerarhija nije zahtijevala, a još manje poticala, državnu vlast na nepravedne postupke prema slavenskom stanovništvu, kao što je tvrdila komunistička historiografija. Historiografi su do sada najčešće pisali parcijalno, na temelju nacionalne ili ideološke pripadnosti. Takve bi podjele trebalo nadvladati. Objektivna historiografska prosudba lika i djela biskupa Antonija Santina morala bi poštivati neke preduvjete i obveze, među kojima je glavni poznavanje svih triju jezika, hrvatskog, talijanskog i slovenskog.

Contrasti storiografici sulla figura del vescovo Antonio Santin

Marko Medved

Riassunto

Con l'inizio degli anni Cinquanta, alcuni storiografi, specie quelli di sinistra, hanno mosso l'accusa contro Antonio Santin di essere stato troppo vicino al governo di Mussolini durante l'episcopato a Fiume e Trieste, quindi lo consideravano in parte responsabile della denazionalizzazione dei croati e degli sloveni. Alcuni elementi di tale critica vengono ripresi ancora oggi dagli storiografi secolari ed ecclesiali sloveni e croati. L'articolo offre un compendio della storiografia secolare ed ecclesiale italiana, slovena e croata. In base all'archivio arcivescovile di Fiume, vengono riportati nuovi dati sulla gestione della Chiesa fiumana ed espone nuove conoscenze storiografiche apprese con l'apertura dell'Archivio Vaticano nel 2006, riguardante il pontificato di Pio XI. Nel caso di Santin, ma anche di altri vescovi delle diocesi plurinazionali del nostro territorio, bisogna fare una distinzione ragionata tra le decisioni prese dal potere clericale e quelle portate dal potere amministrativo statale (o militare). In certi casi sarà possibile riscontrare casi di influenza fascista sulla Chiesa, ma bisogna necessariamente ribadire che la gerarchia cattolica non ha mai

richiesto, e tanto meno incoraggiato, il potere statale ad intraprendere azioni ingiuste nei confronti della popolazione slovena, a differenza di quanto è stato asserito dalla storiografia comunista. Finora, gli storiografi hanno sempre trattato questo tema in modo parziale, basandosi sull'appartenenza nazionale o ideologica. Sarebbe necessario superare questo tipo di distinzioni. La valutazione storiografica oggettiva della figura e dell'opera del vescovo Antonio Santin dovrebbe rispettare alcune precondizioni e alcuni obblighi, tra cui il principale è la conoscenza di tutte e tre le lingue, croata, italiana e slovena.

Historiographical differences concerning bishop Antonio Santin

Marko Medved

Summary

From the 1950's, some, especially left oriented historiographers, started accusing Antonio Santin of being too close to Mussolini's government during episcopacy in Rome and Trieste and thus he was partly responsible for denationalisation of Croats and Slovenians. Some elements of that critique are still repeated today by Croatian and Slovenian secular and sacral historians. The article gives us an overview of Italian, Slovenian and Croatian secular and sacral historiography. Based on the archives of Archdiocese of Rijeka, the article reveals new data about the administration of the Church in Rijeka and gives us new historiographical understandings after 2006 opening of the Vatican archives concerning the pontificate of Pio XI. In Santin's case, as well as other bishops of multinational dioceses in this area, one has to carefully distinguish free decisions of Church authority from decisions of public (or military) administration. In some cases one will find fascist influence on Church, however, it should be emphasized that Catholic hierarchy did not demand of, let alone entice, government authority to behave unjustly towards Slavic population as the communist historiography claimed. So far, historiographers wrote about it only partially, based on their national or ideological feelings. These divisions should be overcome. Historiographic objective evaluation of the life and work of Bishop Antonio Santin would have to comply with certain requirements and obligations, including the knowledge of all three main languages, Croatian, Italian and Slovenian.

